

УДК 94 (477. 81) „1941/1944”

В. Р. Писцьо

ПРИМУСОВИЙ ХАРАКТЕР ЗАХОДІВ НІМЕЦЬКОЇ ВЕРБУВАЛЬНОЇ КАМΠΑНІЇ НА РІВНЕНЦІНІ

У науковій статті аналізуються методи примусового впливу німецької влади на процес вербування населення Рівненщини в період Другої світової війни, з'ясовуються причини, наслідки їх застосування та особливості протидії з боку місцевого населення.

Ключові слова: Третій рейх, німецький окупаційний режим, вербувальна кампанія, „Загальні вказівки по вербуванню і використанню робочої сили зі сходу”, вербувальні комісії, біржа праці, примусові методи, масові облави, індивідуальні захоплення, повістка.

В научной статье анализируются методы принудительного влияния немецкой власти на процесс вербовки населения Ровенщины в период Второй мировой войны, исследуются причины, следствия их применения и особенности противодействия со стороны местного населения.

Ключевые слова: Третий рейх, немецкий оккупационный режим, кампания вербовки, „Общие указания по вербовке и использованию рабочей силы с востока”, комиссии по вербовке, биржа труда, принудительные методы, массовые облавы, индивидуальные захваты, повестка.

The scientific article analysis the methods of the German authorities' forcible influence on the recruiting process of Rivne region population during World War, II. The article also reveals the reasons and consequences of their usage as well as the peculiarities of the local population's counteraction.

Key words: The Third Reich, the German occupational regime, recruiting campaign, „General instructions on recruiting and using the labour force of the East”, a recruiting committee, labour exchange, forcible methods, mass raids, individual captures, notification.

Постановка проблеми. Політика Німеччини

щодо окупованих територій, в тому числі українських, реалізовувалася у кількох напрямках і у своєму основному контексті була жорсткою. Одним з головних її векторів був економічний, що передбачав цілковите використання наявних ресурсів окупованих регіонів в інтересах рейху. Серед численних аспектів даної сфери вагомим значенням набуло залучення до праці та максимальне використання іноземної робочої сили. З цією метою німецькими адміністративними органами було організовано гучну вербувальну кампанію, яка оперувала агітаційно-пропагандистськими та насильницькими засобами впливу, що спрямовувалися на виконання програми поставок українських робітників до Третього рейху. Поскільки добровільний виїзд населення з України бажаних результатів не приніс, розмаху набирали насильницькі методи впливу, зокрема масові облоги, індивідуальні захоплення жителів, а також випадкові, часто суб'єктивні за характером, примусові призначення уповноваженими органами когорти „приречених” до вивезення осіб.

Аналіз актуальних досліджень. При написанні статті було використано документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України, матеріали фільтраційних справ, що зберігаються в Державному архіві Рівненської області, опубліковані документи [32], а також сучасні дослідження вчених, які стосуються даної проблематики, зокрема, І. Ветрова [1], С. Гальчака [2], Т. Пастушенко [33] тощо.

Мета статті. Метою наукової статті є аналіз примусових методів впливу німецької влади на процес вербування населення Рівненщини в період Другої світової війни, з'ясування причин їх дієвості та особливостей протидії з боку місцевого населення. Для досягнення визначеної мети поставлено наступні завдання: прослідкувати форми і методи примусового впливу німецької окупаційної влади на процес вербування населення, охарактеризувати результати і наслідки їх проведення, висвітлити фактори протидії вказаним заходам.

Виклад основного матеріалу. Потреба Третього рейху у додатковій робочій силі постала відразу після того, як став зрозумілим той факт, що блискавичної перемоги у війні здобути не вдасться. Наслідком неочікуваних затяжних військових дій було зростання дефіциту людських ресурсів. Найкращим і найвигіднішим варіантом вирішення проблеми, що постала, було залучення до праці людей з окупованих територій.

Ситуація із затруднення до праці, як на батьківщині, так і у Німеччині, увесь час була доволі напруженою. Наказом рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга від 5 серпня 1941 р., для усіх жителів східних областей віком від 18 до 45 років, вводилася загальна трудова повинність [32, с. 28-29]. Дещо пізніше зазначалося, що для потроєння кількості завербованих до Німеччини, власну потребу у робочій силі слід відкладати і обмежуватися лише виконанням найважливіших завдань [34, арк. 1]. У жовтні та листопаді 1941 р. А. Гітлером та Г. Герінгом, в основному комплексі першочергових заходів, було затверджене рішення про використання робітників з СРСР [33, с. 854]. У процесі розробки даного питання було вирішено застосувати комплекс методів різного характеру, дієвість яких визначалася уже по ходу вербувальної кампанії. Спочатку німецька окупаційна влада, здійснюючи психологічний тиск, прагнула заохочувати людей до добровільного від'їзду, однак кількісні показники актів добровільності аж ніяк не задовольняли потреби рейху, тому очільниками вирішено було намічені плани поставок виконувати будь-якою ціною.

Агітаційно-пропагандистська робота окупаційної адміністрації щодо підтримки вербування робочої сили здійснювалася за допомогою легальної періодики, дрібної друкованої продукції, що включала різноманітні плакати, оголошення, листівки, стінні газети, відозви, накази, засобів радіомовлення та кіно, а також, при організації виставок та влаштуванні тематичних зборів з виступами остарбайтерів. Вказані засоби мали на меті психологічно вплинути на українське населення, сформувати позитивні уявлення про працю в Німеччині і у такий спосіб сприяти добровільному зголошенню на виїзд.

На Рівненщині основними засобами масової інформації була періодична преса, тому німецькі органи влади місцю агітації та пропаганди в регіоні поклали, зокрема, на часопис „Волинь”, газети „Костопільські вісті”, „Голос Сарненщини” та жіночий двотижневик „Українка”. На сторінках місцевих видань публікувалися різноманітні заохочувальні статті, відозви та звернення із закликами до від'їзду в Німеччину; пізнавальні матеріали про добротні умови праці та життя українських робітників за кордоном; численні листи остарбайтерів з позитивними відгуками тощо. Хоча агітаційно-пропагандистська кампанія була доволі потужною, однак, по своїй суті усі її методи швидко вичерпали себе і не давали про-

гнозованих результатів. Усвідомивши це, німецька адміністрація перейшла до більш радикальних дій.

Для врегулювання процесу вербування, окупантами було розроблено „Загальні вказівки по вербуванню і використанню робочої сили зі сходу”. Німецька влада поділяла робочу силу окупованих східних областей на кілька груп, враховуючи при цьому географічний фактор. До категорії А належала робоча сила „старорадянських” областей, тобто це були робітники з колишніх радянсько-російських територій, за виключенням Литви, Латвії, Естонії, Білостоцького бецирка і Львівського дистрикту. Групу В складала робоча сила з Литви, Латвії та Естонії. Група С включала робітників польської народності з генерал-губернаторства та з приєднаних східних областей. Під категорією Д розуміли іноземну робочу силу не польської народності з генерал-губернаторства та з приєднаних східних областей. Сюди належали особи не польського походження, які на 1 вересня 1939 р. осіло проживали на приєднаних східних територіях, включаючи Білостоцький бецирк, генерал-губернаторство і Львівський бецирк. Саме до цієї групи відносили українців, росіян та білорусів [35, арк. 18-31].

Виходячи з вищезазначеної класифікації, в Берліні, для кожної окремої групи, було визначено основні положення, що регламентували процес вербування, перевірки, транспортування, використання, побутового утримання, охорони робітників зі сходу, ведення документації, наявність розпізнавальних знаків та дотримання заходів безпеки з боку німецької поліції.

Згідно загальних приписів, вербуванням повинні були займатися створені на окупованих територіях вербувальні комісії рейхсміністерства праці та біржі праці. У своїй роботі вони мали керуватися наступними вказівками: по можливості вербувати тільки тих осіб, які станом на 22 червня 1941 р. проживали в областях, де проводиться вербування; не вербувати фольксдойчів та осіб, що розмовляли німецькою мовою, за виключенням випадків потреби у перекладачах і начальниках колон; по можливості вимагати, щоб завербовані мали при собі паспорт або інший документ, що засвідчував особу (наявні документи залишалися у робітників) [35, арк. 19].

Завданням цих установ був облік усіх ресурсів робочої сили відповідно до їх професійних навичок і здібностей, облік зняряд праці та забезпечення трудового використання [1, с. 103-104]. Однак, як зазначалося у загальних вказівках по вербуванню, в окупованих східних областях особлива перевірка робочої

сили як така не практикувалася і у перспективі, в силу певних обставин, ця практика не передбачалася, хоча по місцю вербування все-таки мали перевіряти приналежність визначеної людини до певної національності [35, арк. 32-33].

Робоча сила четвертої категорії направлялася до рейху лише у замкнутому транспорті, що перебував під охороною (допускалося транспортування даної групи людей разом з поляками). Начальник даного транспорту мав при собі два екземпляри списків людей, що перевозилися, один з яких був призначений для поліційних органів по місцю використання робочої сили [35, арк. 20].

Таким чином, реалізацією програми численних поставок робочої сили до рейху був охоплений фактично весь діючий апарат, що був у віданні імперського міністерства праці.

На початку 1942 р. міністеральдиректором доктором В. Мансфельдом (попередником Ф. Заукеля) було представлено універсальну концепцію „чотирьох ступенів примусу” для іноземних робітників, що передбачала законодавче утруднення отримання ними роботи чи перехід на іншу роботу на батьківщині, використання безробіття, зведення до прожиткового мінімуму допомоги по безробіттю, а у випадках злісного ухилення від роботи припинення видачі продуктових карток. Четвертим ступенем примусу було застосування сили. Хоча дана концепція стосувалася переважно робочої сили окупованих країн Центральної Європи, однак особливо найвищий ступінь вказаної системи поглядів, ефективно спрацьовував і в Україні [2, с. 114].

Вказівка генерального уповноваженого по використанню робочої сили Ф. Заукеля звучала таким чином: „Абсолютно необхідно повністю вичерпати всі людські резерви, що є в окупованих радянських областях. Якщо не вдасться отримати потрібну робочу силу на основі добровільності, то слід негайно приступати до мобілізації і насильницької відправки” [2, с. 133].

Приблизно з середини 1942 р. у вербувальній кампанії, що у своєму розвитку, умовно кажучи, пройшла два етапи, поширення набувають методи примусового впливу на процес вивезення українців на роботи до Німеччини, зокрема, масові облави та індивідуальні захоплення жителів. Для цього залучалися гебітскомісаріати, окружні, міські, районні та сільські управи, жандармерія, охоронні війська, підрозділи СС. Часто при захопленні німецька поліція діяла спільно з сільськими старостами.

3 липня 1942 р. Клеванській вербувальній комісії на основі розпорядження відділу Уряду

праці у Рівному було дано вказівки, що стосувалися вербування населення на роботу до Німеччини. Тут значилося те, що від'їзду підлягають усі незатруднені особи віком від 16 до 65 років, а з одружених можуть бути призначені лише ті, що мають дітей старших 16 років [3, арк. 15].

Однак, дані приписи не виконувалися, а сама реальність виявлялася набагато жорстокішою, оскільки силоміць забирали молодь, що не досягла 16-ліття та досить часто батьків розлучали з малими дітьми, зовсім не задумуючись при цьому про їхню подальшу долю. Саме так трапилося з Матроною Максимівною Шевчук, жителькою села Пустоївання Радивилівського району, яку 10 липня 1942 р. з дому забрала німецька поліція, залишивши при цьому її трьохрічну дитину [16, арк. 3].

Приводом для вивезення до Німеччини міг бути невихід особи на роботу чи звичайна людська неприязнь. Так, за те, що Григорій Степанович Біда, мешканець м. Сарни, з певних причин не вийшов на роботу, 7 липня 1942 р. його на 3 доби посадили у в'язницю, після цього направили у табір, а звідти ешеленом вивезли до Німеччини [7, арк. 8]. У переважній більшості випадків причин відсутності на робочому місці не з'ясовували.

З „доброї руки” колишнього чоловіка Тетяни Петрівни Луковець, який після розлучення мав особисту неприязнь до дружини, і якій за радянської влади змушений був сплачувати аліменти, її було відправлено на примусові до Німеччини [8, арк. 5].

Одним з найбільш поширених методів були облави – масові акції, які влаштовували у найбільш людних місцях, так, 2 травня 1942 р. німецька поліція оточила базарну площу у м. Сарни і у такий спосіб людей, які перебували там, примусово вивезли до Німеччини [18, арк. 5], 24 квітня 1943 р. окупанти оточили с. Карпилівку Сарненського району і 16 чоловік направили у м. Сарни, а звідти до Німеччини [10, арк. 3]. 10 травня 1943 р. німцями було оточено с. Великі Цепцевичі, а молодь примусово забрано на роботу [20, арк. 3], у вересні 1943 р. німцями у такий же спосіб примусово забрано на роботу сільську молодь с. Городець Володимирецького району [19, арк. 4]. Шляхом облави в грудні 1943 року було відправлено на каторжні роботи до Німеччини всю молодь с. Бабин Корецького району, серед яких була і Ксенія Семенівна Слива [29, арк. 2]. Ці масштабні заходи продовжувалися аж до звільнення українських земель від німецько-фашистських загарбників, так, 13 березня 1944 р. німці вдерлися у с. Рудня Почаївська Радивилівського рай-

ону, здійснивши перепис сімей, забрали кожного господаря [14, арк. 3], за деякими даними, із зазначеного населеного пункту на примусові роботи у цей день забрали 43 особи, а тих, хто намагався втекти розстрілювали на місці [12, арк. 2]. В цей же день нещастя спіткало і жителів с. Пустоївання [15, арк. 6]. 13 травня 1944 р. уже відступаючи, німці вчинили облаву у с. Янівка Радивилівського району, і чоловіків, яких впіймали при цьому, відправили до Німеччини, серед них були Олександр Романович Хаєцький [22, арк. 5], Леонтій Григорович Годюк [23, арк. 5], Михайло Михайлович Мацюк [24, арк. 5] та інші. У травні 1942 р. близько 30 чоловік було відправлено до Німеччини із с. Стрільськ Сарненського району [6, арк. 5] тощо.

Кожному місту, містечку, селу, навіть хутору було доведено план відправки людей до рейху. Так, по Острожському району, що включав в себе 52 сільські управи і місто Острог, станом на кінець вересня – початок жовтня 1942 р., кількість визначених на роботу до Німеччини складала 1 586 осіб [4, арк. 3].

За деякою інформацією на квітень 1942 р. із рейхскомісаріату „Україна” було заплановано відправити до Німеччини 108 потягів, однак, зареєстровано було лише 52, для того, щоб певним чином виправити ситуацію, було видано наказ у травні доставити уже 120 ешелонів по 1 000 осіб у кожному [34, арк. 52]. Як бачимо, плани рейху стосовно вивезення і подальшої експлуатації населення України були грандіозними.

Регіональні Відділи та біржі праці, старости сільських управ були уповноважені визначати контингент людей, який підлягав вивезенню до Німеччини, розсилали їм повістки, які або просто повідомляли особу про те, що їй потрібно з'явитися до управи (часто причину візиту не вказували) або ж чітко зазначали, що людину визначено для відправлення на роботу в Німеччину і їй необхідно з'явитися у визначений час у місці, яке вказувалося повісткою.

Для прикладу, 20 квітня 1942 р. жителька м. Дубровиця Лідія Олександрівна Садовська отримала повістку за підписом керівника Відділу праці такого змісту: „З розпорядження Німецької Влади мусите зголоситися дня 21 квітня 1942 р. на год. 8.30 ран. до канцелярії Відділу праці. Прошу забрати з собою всі необхідні речі та харчі на 6 днів в дорогу до Німеччини” [31, арк. 4]. Як бачимо, обсяг даного документу був невеликим, однак доволі промовистим, оскільки примусово зобов'язував людину зголошуватися на виїзд до Німеччини.

27 травня 1942 р. голова сільської управи с. Мізочек Мізочького району приніс повістку, що зобов'язувала Петра Олексійовича Наумюка з'явитися в районну управу, прийшовши туди, його зареєстрували, під конвоєм відправили у Здолбунів, а звідти до Німеччини [21, арк. 6]. За вказівкою старости с. Карпилівка Сарненського району разом з іншими 40 особами. 2 червня 1942 р. на примусові роботи була вивезена Єва Стахівна Степанець [11, арк. 3]. У липні 1942 р. повістка зобов'язувала з'явитися на біржу праці у м. Сарни Анну Платонівну Дмитришину, в результаті її забрали до Німеччини [9, арк. 2]. Влітку 1942 р. за визначенням сільського старости с. Гвоздово Корецького району на примусові роботи було вивезено Івана Савовича Романюка [30, арк. 1]. У квітні 1943 р. сільська управа с. Моквин Березнівського району подала списки з прізвищами 200 людей, яких визначили для відправлення на роботу до Німеччини. У даному переліку значилося і прізвище Онуфрія Сергійовича Гуріна 1927 року народження [25, арк. 1].

Повістки супроводжувалися численними погрозами з боку німецької адміністрації та місцевих управителів, так у жовтні 1942 р. за наказом сільського старости одного із сіл Висоцького району, було відправлено до Німеччини Кирила Артемовича Грицовця, який перед тим отримав попередження про те, що коли він все-таки не поїде, то буде суворо покараний – німці спалять його будинок, а його самого вб'ють [26, арк. 4]. До того ж у наказах й розпорядженнях наголошувалося на тому, що у разі супротиву кого-небудь із визначених робітників або при намаганні втечі їх чекає покарання за законами військового часу [4, арк. 77].

На Рівненщині, як і в інших регіонах України, поширеними були індивідуальні захоплення жителів. У будь-який час, без попередження могли забрати з дому, з подвір'я, з вулиці і навіть з поля. У травні 1942 р. на примусові роботи до Німеччини, прямо з поля, забрали Григорія Мартиновича Деркача, що проживав у с. Воронки Володимирецького району [17, арк. 3], а у березні 1944 р. при оточенні с. Пляшева Радивилівського району у подібній ситуації опинився Петро Яковлевич Письмак [13, арк. 9]. У червні 1942 р. німецька поліція разом із старостою с. Нимовичі забрали з дому і відправили до Німеччини Лукерію Данилівну Пацнолу [6, арк. 3], вночі 12 липня 1942 р. аналогічним способом забрано з дому жителя с. Тинне Сарненського району Мойсея Павловича Онисковця [28, арк. 1]. У березні 1943 р. троє німців прийшли до будинку Марії Антонівни Гончар, жительки одного із сіл поблизу Дубровиці, силоміць забрали її і

відвезли на місцеву залізничну станцію, звідки вирушав ешелон до Німеччини [27, арк. 1].

Якщо ж плани поставок належним чином не виконувалися (а такі ситуації траплялися досить часто), а Німеччина потребувала додаткових робочих рук, то в таких випадках керівникам адміністративних одиниць, зокрема, головам управ давалася вказівка про необхідність додатково визначити одного члена власної родини для відправки у Німеччину, а якщо не знаходилося нікого відповідного з родини, то потрібно було відправити одного з найближчих кровних родичів [4, арк. 76].

Висновки. Окупаційний режим на Рівненщині, як і в інших регіонах України, відзначався численними акціями вивезення людей на роботи до Німеччини, що в переважній більшості носили примусовий характер. Для задоволення потреб у робочій силі німецька влада, крім агітації та пропаганди серед населення, у своєму арсеналі мала і ефективно застосовувала на практиці примусові заходи впливу. Серед яких найбільш поширеними були суб'єктивні визначення до виїзду певних людей, масові облави та індивідуальні захоплення жителів. Дієвість даних методів можна пояснити страхом, яким були охоплені люди, жорстокими покараннями за будь-який супротив і непокору при вербуванні, а також, раптовістю облав і нападів. Незважаючи на складні реалії життя, люди намагалися протидіяти ситуації, що склалася: хто втечами, хто навмисним зараженням різними інфекційними хворобами. Однак, потужна вербувальна кампанія з чіткою системою примусових заходів призвела до великих масштабів вивезення людей на примусові роботи до рейху.

Перспективи подальших досліджень. При подальшому дослідженні даної проблематики доцільним буде окремий розгляд і аналіз масових облав та індивідуальних захоплень, що проводилися німецькою окупаційною владою на Рівненщині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ветров І. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 рр. / Ветров І. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 232 с.
2. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських „остарбайтерів” (Поділля, 1942 – 2007 рр.) / Гальчак С. Д. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.
3. Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. Р. 22: Гебітскомісаріат в Ровно, оп. 1, спр. 21, арк. 57.
4. ДАРО, ф. Р. 27: Районна управа в Острозі, оп. 1, спр. 5, арк. 131.

5. ДАРО, ф. Р-2771: Управління комітету державної безпеки УРСР по Рівненській області, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
  6. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 6, арк. 7.
  7. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 7, арк. 9.
  8. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 15, арк. 8.
  9. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 30, арк. 4.
  10. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 37, арк. 5.
  11. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 48, арк. 5.
  12. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 54, арк. 4.
  13. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 57, арк. 11.
  14. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 67, арк. 4.
  15. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 70, арк. 8.
  16. ДАРО, ф. Р. 2771, оп. 1, спр. 83, арк. 4.
  17. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 104, арк. 6.
  18. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 125, арк. 7.
  19. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 143, арк. 7.
  20. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 147, арк. 6.
  21. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 515, арк. 8.
  22. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 526, арк. 8.
  23. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 527, арк. 8.
  24. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 530, арк. 7.
  25. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 1551, арк. 4.
  26. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 1581, арк. 6.
  27. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 1791, арк. 5.
  28. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 1820, арк. 3.
  29. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 3811, арк. 10.
  30. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 3814, арк. 4.
  31. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 10170, арк. 11.
  32. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів та матеріалів / Упорядники: І.Л. Бутич (керівник), А.А. Батюк, П.М. Костриба, В. В. Кузьменко, Л.П. Нагорна та ін. – К.: Політвидав України, 1963. – 488 с.
  33. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третьому рейху / Т. Пастушенко // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 854–859.
  34. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), ф. 3206: Рейхскомісаріат України, оп. 2, спр. 6, арк. 66.
  35. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 166: Комісія з питань історії Великої вітчизняної війни при АН УРСР, оп. 3, спр. 147, арк. 77.
-